

"הציבור מוזמן לקידוש לאחר התפילה" – הקידוש כמחולל וכמשקף את "קהילת בית הכנסת"

מיכל שאול

מבוא

מאמר זה הוא ניתוח תרבותי של טקס הקידוש הקהילתי [להלן: "הקידוש"]¹. טקס זה נערך בבית הכנסת לאחר התפילה בשבת בבוקר, והוא כולל ברכה על היין ולאחריה סעודה קלה לכלל הקהילה ואורחיה. במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים הפך הטקס לנפוץ בבתי הכנסת של כל עדות ישראל, בכל תפוצותיהן ובכל הזרמים הדתיים. תדירותו ואופיו של הקידוש הקהילתי משתנה ממקום למקום ומקהילה לקהילה. ישנן קהילות המנהלות קידוש מדי שבת בשבת (בעיקר בחוץ לארץ) ובקהילות אחרות מתקיים הקידוש רק לעיתים מזומנות: בחגים, בציון שמחות של חברי הקהילה, או בשבת

* אני מבקשת להודות לידידי הנבונים ונדיבי הלב, פרופ' נסים ליאון ופרופ' חזקי שהם, על שהיו לי מורים ובני שיח בתהליך המחקר, כמו גם לד"ר ראובן גפני וד"ר שמעון פוגל עורכי הקובץ ולקוראים האנונימיים מטעם המערכת על עצותיהם המועילות.

1 המושג "קידוש" יכול לשמש לשלושה מובנים שונים, הלכתי, משפחתי וקהילתי. במובן ההלכתי, הקידוש הוא חובה הלכתית, יש אומרים מן התורה, לברך על היין בליל שבת. חכמים הוסיפו שיש לקדש על היין או על משקה מהודר אחר גם בשבת בבוקר ("קידושא רבה"). במובן המשפחתי, בקרב הציבור המסורתי בישראל, המילה "קידוש" מציינת את הארוחה המשפחתית בליל שבת. כאן, כאמור, אני מתייחסת למובן השלישי, הקהילתי. זה מתקיים דווקא בבוקר שבת. הטקס מתקיים במקביל גם במרחב הביתי, אך אני מתעניינת בקידוש לכלל הקהילה המתקיים בבית הכנסת. להגדרות שונות למושג "קהילה", ראו: שי בן יוסף, ניווט במורכבות: מסע בעולם מפתיע: מדריך להובלת חברות, ארגונים וקהילות במציאות מורכבת, הרצליה 2021, עמ' 1-20. כאן נקבל את ההגדרה שהציע הומן (Homan): "מספר אנשים החולקים אזור מגורים, אמונות, אינטרסים, פעילויות או עניינים אחרים, אשר מגדירים את המשותף ביניהם ואת המפריד בינם לבין האחרים. הגדרה זו מובהקת מספיק כך שחברי הקהילה יכירו בה" *Mark S. Homan, Promoting Community Change: Making it Happen. in the Real World*, 1999, p. 110. קהילת בית הכנסת היא קהילת דת המתארגנת סביב מקום מוגדר והוא בית הכנסת. לרוב, קהילת בית הכנסת היא גם קהילה גיאוגרפית ואתנית.

שמברכים בה את החודש העברי המתחדש ("שבת מברכים"). ציון אירוע פרטי כמו לידה, בר מצווה או חתונה במסיבת קידוש בבית הכנסת הוא כיום עניין שבשגרה, אך נראה שאין הוא מובן מאליו: מן הכלל התלמודי "אין קידוש אלא במקום סעודה" משתמע לכאורה שאת הקידוש יש לערוך בבית הפרטי ולא בבית הכנסת. נוסף על כך, לא ברור כיצד ומדוע נוצר קשר בין החובה ההלכתית לקדש את השבת על היין, עם הרצון לחגוג אירוע פרטי. זאת ועוד, על פי הלכות בית הכנסת יש לשמור על קדושתו ולהימנע בו מהנאה, משתיית יין, מאכילה ומשיחות חולין.² היאך, אם כן, ומתי, הפך טקס הקידוש הקהילתי, שעניינו הנאה, שתיית יין, אכילה ושיחת חולין למרכזי כל כך בפעילות בית הכנסת? כיצד הפך הקידוש בבית הכנסת לנפוץ כל כך אף שאין חובה הלכתית לקיים קידוש קהילתי, ומעיקרו הוא וולונטרי וספונטני? ובכלל, האם בית הכנסת משמש כמרחב פיזי נוח לעריכת אירוע או שלעצם קיום האירוע במרחב שלו יש משמעות?

אף על פי שקהילות בתי הכנסת מוגדרות כקהילות דת, וכל בית כנסת הוא בית תפילה ומקום כינוס קהילתי, נראה שבכל זאת ניתן למקם כל אחת מהן על ציר הנע בין שני סוגים של בתי כנסת: בקצה האחד ניצב בית הכנסת ההלכתי, כלומר מקום פונקציונלי שנועד להתכנסות גברים לתפילה במניין לפי התביעה ההלכתית (דוגמת ה"שטיבלך" בירושלים או "איצקוביץ" בבני ברק). לעומתו, בקצה האחר של הציר, ניצב הסוג השני של בית הכנסת והוא בית הכנסת הקהילתי.³ במרכז סדר היום של בית כנסת זה עומדת הקהילה, ולא דווקא המניין, ומרכיבים אותו קהלים שלטקס הדתי מקום מכונן בזהותם היהודית, אך יחסם אל הטקסט ההלכתי הוא לכל הפחות מורכב.⁴ בבית הכנסת הקהילתי התפילה היא רק אפיק אחד של פעילות מתוך שלל פעילויות חברתיות ותרבותיות הנערכות במסגרתו, הפונות אל הציבור לגווניו. מקובל לטעון כי רוב בתי הכנסת בישראל נוטים לקוטב ההלכתי,⁵ בעוד בתי הכנסת בחוץ לארץ נוטים לקוטב הקהילתי, זאת משום שהם חייבים להיות אטרקטיביים לקהלים רחבים, בעיקר לצעירים, ובכך הם מהווים ערובה למעשה להמשכיות היהודית.

2 ראו בבלי, מגילה כח ע"א: "בתי כנסיות – אין נוהגין בהן קלות ראש, אין אוכלין בהן ואין שותין בהן".

3 הבחנה דומה, בין comprehensive/parish church ל-social church קיימת גם בכנסיות והיא נערכה על ידי ההיסטוריון E. Brooks Holifield. הפיכתו של בית התפילה למוקד קהילתי מתרחשת בעשורים האחרונים גם באסלאם. ראו: Nurul 'Athiqah Baharudin, Alice Sabrina: Ismail, "Communal Mosques: Design Functionality towards the Development of Sustainability for Community", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 153 (2014), pp. 106-120. אני מודה לד"ר נתנאל פלמר על ההפניה הזו.

4 מרשל סקלר, יהודי ארצות הברית, תל אביב 1971, עמ' 107-108; נסים ליאון, "תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית", אקדמות 20 (2008), עמ' 5-6.

5 ליאון, שם, עמ' 6.

ההיבט החברתי של חיי בית הכנסת נחקר לעומק בהקשר האמריקאי,⁶ אך בהקשר הישראלי הוא לא זכה לתשומת לב מחקרית ראויה.⁷ בעשורים האחרונים מסתמנת מגמה שלפיה יותר ויותר בתי כנסת בישראל מבקשים להפוך עצמם למוקד קהילתי. הרושם הוא שרבים מבתי הכנסת בישראל, ובפרט אלו השייכים לציבור הדתי-לאומי, הגדילו וגיוונו באופן משמעותי את הפעילות הקהילתית בהם. מכיוון שההבחנה בין שני סוגי בתי הכנסת טרם נחקרה לעומקה בהקשר הישראלי, אני מבקשת להציע את תדירות הקידושים כאינדיקציה למיקום בית הכנסת על הציר שבין ההלכתי לקהילתי. ניתן לשער שבבתי הכנסת ההלכתיים כמעט שלא מתקיימים קידושים, ואילו בבתי הכנסת הקהילתיים התדירות שלהם גבוהה יותר. כאמור, מטרתו של בית הכנסת הקהילתי היא למשוך קהל ולחזק את הקשרים החברתיים בין חברי הקהילה, והקידוש הוא חלק מהאמצעים להשיג זאת. הקידוש מושך אנשים ונשים להגיע לבית הכנסת, להביא עימם את ילדיהם, דור העתיד של בית הכנסת, לפתח קשרי קהילה, להיות מעורבים ולתרום מכספם להמשך קיום המוסד. כך, במרחב שלו מעודדת היוזמה האישית ונוצרת "ציבוריות אינטימית".⁸ על-פי מודל זה, בית הכנסת הוא ביתם של האנשים הבאים אליו, וכמו בכל בית, האוכל הוא חלק בלתי נפרד מההווה.⁹

6 דוגמאות ספורות:

Samuel Heilman, *Synagogue Life: A Study in Symbolic Interaction*, Chicago 1976; Jack Wertheimer, "The American Synagogue: Recent Issue and Trends", *American Jewish Yearbook* (2005), pp. 3-83; Jack Wertheimer, *The New American Judaism: How Jews Practice Their Religion Today*, New Jersey 2018; Jonathan D. Sarna, "The Evolution of The American Synagogue", In Robert M. Seltzer and Norman J. Cohen (eds.), *The Americanization of the Jews*, New York and London 1995, pp. 215-229; Marshall Sklare, "The Sociology of the American Synagogue", In Jacob Neusner (ed.), *Understanding American Judaism: Toward the Description of a Modern Religion*, Vol. I (1975), pp. 91-102; Riv-Ellen Prell, *Prayer and Community: The Havurah in American Judaism*, Detroit 1995 [1989].

7 לדין ראשוני ראו: אהרן ארנד, "תקנות בתי הכנסת בדורות האחרונים", כנישתא 3 (2001), עמ' מא-עז. וכן אצל גדליה פנסטרהיים, "מבית כנסת לקהילה: חקר מקרה על בית כנסת הרמב"ן בדרום ירושלים", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2014; Gedalia Fensterheim, *The Social and Communal Role of Synagogues in Ra'anana*, doctoral dissertation, Hebrew University in Jerusalem, 2021.

8 Meirav Aharon-Gutman & Moriel Ram, "Objective Possibility as Urban Possibility: Reading Max Weber in the City", *Journal of Urban Design* 23 [6] (2018), pp. 803-822.

9 לדעה זו מתנגדים גם רבנים בני זמננו. למשל, כששאלו את הרב חיים נבון, רב קהילה במודיעין ובעל טור במגזין הדת-ליברלי מוצש, לדעתו לגבי הפיכתו של בית הכנסת למרכז גסטרונומי, הוא דחה את הטענה בשאט נפש: "ביום כיפור אין הרינג וקיגל, ובית הכנסת מלא עד אפס

בשנים האחרונות זוכים האוכל ותרבות האוכל לתשומת לב חסרת תקדים בצרכנות, בתרבות הפנאי, בתקשורת ובמחקר. הנחת היסוד במחקר על האוכל היא כי הרגלי האכילה של אנשים מגדירים את זהותם.¹⁰ אנתרופולוגים העוסקים בתחום מציעים לנו להסתכל על ארוחה כשפה ולנסות ולפצח את הקידוד שלה. בתוך כך, האוכל כמרכיב זהות יהודי בסיסי זכה לעיסוק נרחב,¹¹ אך טרם ניתנה במחקר תשומת לב יסודית לטקסי האוכל המתקיימים בבית הכנסת המודרני בכלל ולקידוש הקהילתי בפרט.

הנחת היסוד המניעה מחקר זה היא שתרבות בית הכנסת היא דינמית ואקלקטית, והקידוש, כחלק מתרבות זו, מכיל בתוכו מרכיבים מהמסורת היהודית של בית הכנסת, מתרבות הסביבה החילונית שבה צומחת הקהילה וכמובן מאופייה המקומי של הקהילה, אשר יוצרים חברה הספציפיים. מעקב אחרי הקידושים הנערכים בקהילה עשוי ללמד אותנו על אופייה של הקהילה, ערכיה, מנהגיה, היחסים החברתיים בין חברה ומעמד הכלכלי. אשר על כן, אני רואה בקידושים כר נרחב למחקר בהקשרים מגוונים, כחלק מהתחום המתפתח של חקר קהילות, גסטרונומיה, מגדר, כלכלה, עדתיות, מחקרי תרבות הילד ועוד.

עוד לא נעשה מיפוי של עשרות אלפי בתי הכנסת בישראל ורובם אינם מתועדים באופן מסודר.¹² מובן שאין ביכולתו של חוקר יחיד לבחון את כל בתי הכנסת ואת כל הקידושים הנערכים בכל אחד מהם, אפילו לא את מקצתם. קושי מתודולוגי נוסף הוא העובדה שהן אני החוקרת והן חברי הקהילות הנחקרות שומרי שבת ואינני יכולה לתעד בזמן אמת את האירוע המתרחש במהלכו. לצורך איסוף נתונים, העברתי בשנת 2019 שאלון בקרב תלמידיי ועמיתי במכללה האקדמית הרצוג ובו שאלתי על תדירותו ואופיו של הקידוש בקהילותיהם. על השאלון, שהופץ גם ברשתות החברתיות, ענו 357 גברים ונשים מהציבור הדתי-לאומי מ-297 קהילות מיישובים וערים בארץ, מאילת ועד

מקום. מזה נגזר כוחו של בית הכנסת לאורך השנה". ראו: אריאל שנבל, "כך סיוט הקורונה טלטל את עולמם של בתי הכנסת", מקור ראשון 19.7.2020, <https://www.makorrishon.co.il/culture/247277>.

10 Mary Douglas, "Deciphering a Meal", in her *Implicit Meanings*, London 1975, pp. 249–275; אביעד קליינברג (עורך), בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה, תל אביב 2005 וההפניות הרבות שם.

11 דוגמאות ספורות: John Cooper, *Eat and Be Satisfied: A Social History of Jewish Food*, New Jersey 1993; Anat Helman (ed.), *Jews and their Foodways*, Oxford 2015; Gil Marks, *Encyclopedia of Jewish Food*, New Jersey 2010; Oded Schwartz, *In Search of Plenty: A History of Jewish Food*, London 1992; David Kraemer, *Jewish Eating and Identity Throughout the Ages*, New York 2007, vol. 29.

12 על כך ועל קשיים מתודולוגיים נוספים בחקר בתי הכנסת בישראל, ראו: ראובן גפני, תחת כיפת הלאום: בתי כנסת ולאומיות בארץ-ישראל בתקופת המנדט, שדה בוקר 2017, עמ' 29–30.

קריית שמונה. בין המשיבים היו צעירים ומבוגרים, מעדות שונות. שאלונים אלה סיפקו לי תמונה כללית ומידע רב, אך בכל זאת מדובר בסקר ראשוני שאני מקווה שמחקרים מונוגרפיים עתידיים ירחיבו וידייקו. תהליך התפתחות ההיסטורי של הקידוש גרם לי להתמקד בעיקר באורתודוקסייה המודרנית בארצות המערב ובמרכיבים האשכנזיים של הציונות הדתית בישראל.¹³ עם זאת, התייחסתי לבית הכנסת הספרדי-מזרחי ולחברה החרדית בנקודות שונות לאורך המאמר. כמו הקידוש, גם למאמר זה אין מטרה להשביע או להגיש ארוחה מלאה, מטרתו העיקרית היא לעורר שיחה ותיאבון.

קשה להצביע על נקודה ספציפית על ציר הזמן שבה החל הקידוש, משום שמדובר בתופעה תרבותית מצטברת, ששורשיה עמוקים ומסועפים. הקידוש הוא טקס אקלקטי (bricolage) המשלב תופעות תרבותיות מערביות ויהודיות שונות. ניתן לראות בו המשך לטקסי יין מהעולם העתיק, למסיבות הקוקטייל האמריקאיות וחלק מהטרנד הגסטרונומי הנוכחי שהוא חלק מתרבות הצריכה הגלובלית. כמו כן, יש לראות את הקידוש כחלק מהאסטרטגיה של מוסדות דת למשוך אליהם מתפללים ולגבש קהילה בעידן המודרני. מן המסורת היהודית ניצבות ההיסטוריה הארוכה של בית הכנסת, הפרקטיקה העתיקה של הקידוש, מסורת "סעודות מצווה", שתיית "לחיים" חסידית בחבורה ועוד. דרכים היסטוריות רחוקות מתלכדות אפוא לצומת שיצר את הקידוש ומעניקות לו את אופיו הייחודי ומשמעותו התרבותית רבת הרבדים.

לקידוש שני דגמים מרכזיים: המסורתי והמודרני. המסורתי, מקורותיו בעת העתיקה, הוא נערך בהסבה, לרוב בהפרדה מגדרית, ומוגש בו כיבוד קל. את הקידוש המסורתי מלווים לעיתים זמירות שבת, דברי תורה או דיון. לעומתו, הדגם המודרני, שמקורו אנגלוסקסי, נערך בעמידה, לרוב בעירוב מגדרי. בקידוש המודרני האוכל עשיר ומרכזי יותר והאווירה קלילה ובלתי מחייבת. בסופו של דבר, למרות ההבדלים, כללי טקס הקידוש משותפים לרוב הקהילות: זמנו לאחר תפילת מוסף; מקומו לרוב בחדר או חלל בבית הכנסת אשר אינו עזרת הגברים; האירוע נמשך לרוב בין עשרים לארבעים דקות בלבד; נוכחים בו כל הקהילה ואורחיה, ובכללם ילדים ונשים (לעיתים בחלל נפרד); האירוע נפתח בברכת הקידוש ואחריה כל אחד מהנוכחים בוחר את מזונו מתוך המזנון בהגשה עצמית; האוכל נאכל בכלים חד-פעמיים; התפריט כולל משקה שמותר לקדש עליו (יין או "חמר המדינה"¹⁴) ומיני מאפה. לעיתים נכללים גם מאכלים

13 על יתרונם של טקסים כאבן בוחן בהליך השוואה תרבותית בין הקהילות היהודיות בצפון אמריקה לבין אלה שבשראל, ראו: Hizky Shoham, "A Tale of Two Cultures: An Outline for a Comparative Cultural Analysis of Israeli and North American Jewry", *Journal of Modern Jewish Studies* 21 [1] (2022), pp. 1–20.

14 Ari Z. Zivotofsky, "Shabbat Morning Kiddush over Schnapps in a Plastic Shot Glass", *Journal of Halacha and Contemporary Society* 72 (2016), pp. 21–36.

אחרים ובראשם מטבלים ודגים; האירוע ממומן על ידי בני הקהילה; לא נשלחות הזמנות אישיות ואין מצופה מהמשתתפים לתת מתנות לבעלי השמחה. מטרת הקידוש היא קירוב הלבבות, גיבוש הקהילה והתעוררות הרוח.

שלושת חלקי המאמר יבקשו לעמוד על הקשר המשולש שבין בית הכנסת, קידוש ומסיבה. החלק הראשון יעסוק במתח המובנה וההיסטורי שבין ייעודו הדתי לבין ייעודו החברתי של בית הכנסת ובו נברר כיצד ומתי הפך מקדש מעט לאולם אירועים. חלקו השני של המאמר ישאל מתי ולמה הפך הקידוש ממצווה ביתית לטקס הנערך בבית הכנסת. חלקו השלישי והאחרון יעסוק בשאלה כיצד הפכה ברכת קידוש השבת להזדמנות למסיבה קהילתית ויעמוד בקצרה על האתגרים שמפגש זה מייצר.

חלק ראשון: בית הכנסת, מוסד דתי או חברתי?

מהו ייעודו של בית הכנסת, דתי או חברתי? האם עליו להיות קדוש כ"מקדש מעט" (יחזקאל יא, טז) או מקדש כ"בית העם" (ירמיהו לט, ח)? כנגזרת מכך, נשאלת השאלה לגבי מעמדם של המתפללים וההתנהגות המצופה מהם. האם בית הכנסת הוא היכל אלוהים והמתפלל הוא המבקר בהיכלו הקדוש? או שמא מדובר במשכנה של כנסת ישראל, כלומר הקהילה היהודית, שיכולה לעצב אותו בדמותה כראות עיניה? האם האווירה הרצויה בבית הכנסת היא של מורא ("ומקדשי תיראו") או של רעות? שתי התפיסות השונות של בית הכנסת והמתח ביניהן מעוררות דיון בחברה היהודית לאורך ההיסטוריה. עם זאת, אני מבקשת לטעון, בהמשך למחקרים קודמים, כי ההבחנה הדיכוטומית בין ייעודו הדתי לזה החברתי של בית הכנסת מלאכותית למדי. מלכתחילה, התפילה בבית הכנסת דורשת קיבוץ אנשים (מניין), והיא מנוסחת ברובה בלשון רבים. כמו כן, מטבע הדברים, משהתקבצה חבורה לתפילה באופן קבוע, הופכים האנשים למוכרים ונרקמים קשרים חברתיים ברמה כזו או אחרת. בבית הכנסת משתתף הציבור בשמחת חתנים העולים לתורה, מתפללים לרפואת חולים, מנחמים אבלים, מנציחים קרובים, מתעדכנים בנעשה בקהילה ועוד. סוציולוגים כבר הצביעו על שיחות החולין המזדמנות, המידע המועבר ברכילות, העסקאות הכלכליות שנרקמות ברמז והפגנת העושר והמעמד הכלכלי באמצעות הלבוש, כחלק אינטגרלי מחיי בית הכנסת לאורך הדורות.¹⁵

המבנה הארכיטקטוני של בית הכנסת מלמד אותנו על התפקידים שייצעדו לו

15 על המתח בין תפקידו הדתי לתפקידו החברתי של בית הכנסת, ראו אליק אייזקס, "מקומו של בית הכנסת בחברה האשכנזית והיחס אליו בימי הביניים: מחקר אנתרופולוגי והיסטורי", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003 והמקורות הרבים שם, וכן: Heilman, *Synagogue Life*, pp. 253-260.

מתכנניו, חברי הקהילה.¹⁶ קיומו (או, לחילופין, היעדרו), גודלו ומיקומו של מרחב כינוס קהילתי, מלמד על מקומו של הצד החברתי בבית הכנסת. כמו כן, במרבית בתי הכנסת ישנו מטבחון ואוכל מוגש בו (או בסמיכות לו ובזיקה אליו) בהזדמנויות שונות, החל מהענקת סוכריות לילדים, דרך הגשת שתייה חמה בשיעורים (ושתייה חריפה במהלך התפילה), ועד לאכילת 'סעודות מצווה' למיניהן – מסיום מסכת ועד לסעודה שלישית בשבת.¹⁷ הימצאותו של מטבחון בבית הכנסת, למרות האיסורים ההלכתיים המפורשים לאכול בו,¹⁸ דורשת הסבר. מתברר שברבות השנים נמצאו דרכי מעקף הלכתיות שעניינן להתיר את מעשי החול בדיעבד או במקרים מסוימים, והן שאפשרו את הסעודות למיניהן בבית הכנסת.¹⁹ אולם גם היתרים דחוקים אלה ניתנו בתנאי שתישמר קדושת בית הכנסת בכך שלא ישתו יין, יימנעו משיחות בטלות וקלות ראש ויזהרו מעירוב גברים ונשים.²⁰

תדירות הקידושים ורמתם הקולינרית מושפעות מהמשאבים הכלכליים והאנושיים שלרשות הקהילה. ארגון הקידוש דורש משאבים ואנשים "המשוגעים לדבר". בקהילות רבות ימצאו כאלה, לרוב גברים. הם מקדישים מזמנם וממרחם לארגון הקידוש כי הם קהילתיים, בעלי כישורים לוגיסטיים, חלקם טיפוסים נוסטלגיים והקידושים הם מחוויות ילדותם, חלקם מאותגרי קשב וריכוז שהתפילה ארוכה מדי עבורם וחלקם אוהבי מסיבות.

מכיוון שלבית הכנסת מגוון של תחומי פעולה, נמצא גם שלל מניעים להגעה לבית הכנסת: יש כאלה המגיעים בשל מחויבות הלכתית או תשוקה לחוויה דתית, אך ישנם

16 ראו, למשל: Sharman Kadish, *The Synagogues of Britain and Ireland: an Architectural and Social History*, New Haven 2001.

17 סעודת מצווה היא סעודה הקשורה למצווה וקיומה מחזק אותה. הסעודות בשבתות, בחגים ובראשי חודשים נחשבות סעודות מצווה, כמו גם סעודת חתונה, ברית מילה, סיום מסכת ועוד. מראשית העת החדשה הולכת ומתרחבת ההגדרה לסעודת מצווה. ראו: יעקב כץ, מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 190-193.

18 ראו: בבלי, מגילה כח ע"א: "בתי כנסיות – אין נוהגין בהן קלות ראש, אין אוכלין בהן ואין שותין בהן".

19 כמו למשל התניה מראש בעת בניית בית הכנסת שהוא יישמש גם לייעודים אחרים מלבד התפילה, הגבלת מקום הקדושה לחלל מסוים בתוך המבנה, היתר בדוחק לתלמידי חכמים שהורחב בדיעבד לכלל הקהילה, היתר לאכול ולשתות בבית הכנסת מצד מצוות הכנסת אורחים או מפאת חוסר מקום כינוס אחר ועוד. ראו: אליהו עמנואל מריאני, "עריכת אירועים קהילתיים בבית הכנסת, ההיבט ההלכתי והמעשי", בתוך: בעז פש (עורך), בית הכנסת בהלכה, בהשקפה ובחננון היהודי, קובץ עבודות ומאמרים של לומדי מכון עמיאל, ירושלים תש"ס, עמ' 125-140.

20 ראו, למשל, אליעזר מלמד, פניני הלכה, ליקוטים א, פרק ז, הלכה ח.

מניעים אחרים כמו רצון למפגש חברתי, סנטימנטים רגשיים למסורת, או מחויבות מצד כיבוד הורים או חינוך הילדים. אנשים שאין להם עניין בתפילה אך שמחים במפגש החברתי שבית הכנסת מאפשר מכונים בארצות הברית JFK's (Just For Kiddush). עבורם התפילה היא רק מטרד לפיכך הם מגיעים אליה באיחור (אם בכלל) והם קוראים במהלכה עלונים.²¹ כמו כן, מקובל למצוא במקומות מסוימים גרגרנים המכונים "דלגני קידושים" ("Kiddush hoppers") המדלגים בין בתי הכנסת וטועמים מקידושיהם. בבתי הכנסת של חב"ד בחוץ לארץ, ובכל בתי הכנסת העוסקים ב"קירוב" שהלכו בעקבותיהם, הקידוש מהווה מוקד משיכה למתקרבים למסורת ולתיירים, שעבורם הקידוש מהווה סעודת שבת.

אף על פי שנדמה שחיזוק הממד הקהילתי של בית הכנסת הוא תוצאה של החיים המודרניים, ואפילו של אמריקניזציה, מסתבר שאימוץ הדגם הקהילתי הוא דווקא חזרה לדגם הארץ-ישראלי המקורי של בית הכנסת, ששימש בראשיתו דווקא כ"בית העם". העדויות הארכיאולוגיות והספרותיות שבידינו מתקופת הבית השני לא מצביעות על היותו של בית כנסת מקום קדוש.²² כפי שהראה זאב ספראי, בימי המשנה והתלמוד שימש בית הכנסת כ"מרכז ציבורי אמיתי, המקיף כמעט את מכלול השירותים שהתקיים בעיר היהודית" עד שניתן לקבוע כי "בית הכנסת ובני העיר חד הם".²³ אומנם קריאת התורה והתפילה תפסו בו מקום של כבוד, אך אלה היו רק חלק ממכלול שלם של פעילות ציבורית שהתנהלה בין כתליו. לעניינו חשובים במיוחד מקורות מהתלמוד הירושלמי המוכיחים כי סעודות ראש חודש קהילתיות נערכו בבית הכנסת והן המקור להיתר קיומן של "סעודות מצווה" במרחב שלו.²⁴ החל מן המאה השלישית גדל מספר

21 בדיחה מרירה שהתפרסמה בעיתון, נאמר שאם אנשים לא באים לבית הכנסת כדי לומר קדיש, לפחות הם מופיעים כשיש קידוש. יצחק שעהן, "הומאר פון אמעריקאנער אידישן לעבן", פארווערטס, 17.2.1963, 23. התופעה הולכת והופכת יותר מדוברת. למשל: Marc Mandel, "JFK - Just For Kiddush", *Jewish Rhode Island*, 03.01.2014 <https://www.jewishrhody.com/stories/jfk-just-for-kiddush,2944>; Sally Berkovic, "JFK's legacy to the Orthodox world", *The Times of Israel*, 25.05.2017 <https://blogs.timesofisrael.com/jfks-legacy-to-the-orthodox-world/>; "In Honor of the JFKs", *Abq Jew*, 16.11.2011 <https://www.abqjew.net/2011/11/in-honor-of-jfks.html>.

22 ישראל ל' לוי, "ממרכז קהילתי למקדש מעט: הריהוט והפנים בבית כנסת העתיק", קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה, 60 (יוני 1991), עמ' 36-84.

23 זאב ספראי, "התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", ש' שמידט (עורך), ספר זכרון למרדכי ויזר, ירושלים תשמ"א, עמ' 230-248. הציטוט מעמ' 244.

24 תלמוד ירושלמי, פסחים פ"א ה"א; סנהדרין פ"ח ה"ב; שו"ע או"ח קנא, ד. אפשר לראות בקידושים בשבתות "מברכים" תולדות של מנהג זה.

ההתייחסויות לבית הכנסת כמוסד בעל אופי של מקדש דתי ובחיקוי או תחליף למקדש שחרב, וכנגזרת מכך נוספו לו הלכות שעניינן לשוות לו כבוד ויראה.²⁵ נראה שבדיון זה נשכחת העובדה שבית המקדש לא היה רק מקום דתי אלא גם מקום מפגש חברתי. כך, למשל, היחיד הקריב קורבן תודה כנדבה והציבור השתתף באכילתו וכך גם בשמחתו. כמו כן, לבית המקדש היו שתי כניסות, וחתנים ואבלים בורכו על ידי עולי הרגל שהשתתפו בשמחתם/בכאבם. עם חורבנו של המקדש, הפך בית הכנסת "מקדש מעט" גם במובן הזה. הוא היה למקום של גמילות חסדים, בו לציבור יש הזדמנות להשתתף בשמחות חתנים ובניחום אבלים.²⁶ כך, למשל, לפי התלמוד, בשבת שלפני או אחרי חתונתו עלה החתן לקרוא בתורה והציבור זרק על ראשו קליות ואגוזים כברכה להצלחה ושפע.²⁷ מרכזיותו של בית הכנסת בחייהן של קהילות יהודיות בימי הביניים רק חידדה את המתח בין ייעודו הדתי והסימבולי של בית הכנסת לבין האינטראקציה החברתית המתקיימת בו באופן טבעי. כך ואחרים עמדו על המתח הזה ותיארו את הממד הקהילתי והיחסים החברתיים שאומנם נוצרו בבית הכנסת, אך הדגישו שהיו בבחינת "גילויים צדדיים" ומסיחים ביחס לטקס הדתי שהיה ייעודו העיקרי והמשמעותי של המקום.²⁸

מנהגים רבים שמקורם בבית על פי ההלכה התלמודית, כגון ברכות השחר והדלקת נרות חנוכה, נהגו בקהילות אשכנז גם בבית הכנסת. שמחה גולדין הסביר כי מנהג זה נועד לחזק את לכידות הקהילה וזהותה היהודית בסביבה הנוצרית, ולאשש את הישרדותה כחברת מיעוט דתי.²⁹ בתוך כך, הראה לאחרונה י"י ליפשיץ, כי בקהילות אשכנז בימה"ב נהגו מדי ליל שבת לקדש בבית הכנסת בצוותא, כאשר כל חברי הקהילה שתו מאותה הכוס.³⁰ ליפשיץ מרחיב ומציע כי הקהילה היהודית תפסה את עצמה כגילדה, ושתיית היין של הקידוש שימשה עבורה כשתייה גילדאית, בדומה לטקסי הגילדות הנוצריות בערי ימי הביניים. ליפשיץ מחזק את הטענה כי מנהג

25 לוי, "ממרכז קהילתי למקדש מעט". ראו: מנחם הכהן, "מקדש מעט" – בית הכנסת וכליו", מחניים: במה למחקר, להגות ולתרבות יהודית 11 (תשנ"ה).

26 פרקי דרבי אליעזר, פרק יז.

27 מסכת ברכות דף נ עמוד ב וכן שו"ע סימן קעא, ד ובמ"ב. לא ברור היכן ומתי אירע טקס זה, בבית הכנסת עצמו, אולי בביתו של החתן או בשעה שליווהו לביתו. טקס ברמצווה, המזוהה כל כך עם בית הכנסת, החל להיות מצוין בבית הכנסת באשכנז רק בימי הביניים המאוחרים ואצל ספרדים לא צוין כלל. ישראל תא שמע, "טקס החניכה בישראל, מקורותיו, תולדותיו, סמליו ודרכי התפתחותו", תרביץ סח [ד] (תשנ"ט), עמ' 587-598.

28 כץ, מסורת ומשבר, עמ' 212.

29 שמחה גולדין, הייחוד והיחוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 102-115.

30 יוסף יצחק ליפשיץ, ובימי הקדמונים: התפתחות ההלכה האשכנזית: מסורת, הטקסט התלמודי והחיים בעיר של ימי הביניים, תל אביב תשפ"ג, עמ' 277-289.

הקידוש בבית הכנסת התפתח לא רק מסיבות הלכתיות, אלא גם, ואולי בעיקר, מסיבות חברתיות ותרבותיות הקשורות למעמדה של הקהילה היהודית בסביבתה הנוצרית. לדבריו, קידוש בבית הכנסת הוא מנהג שרווח באשכנז, בחצי האי האיברי וכנראה אף במקומות אחרים, אף שהוא לא עלה בקנה אחד עם ההלכה התלמודית. ליפשיץ מדגיש כי חכמי אשכנז חשו בקושי ההלכתי במנהגם, וכדי ליישבו הם נזקקו לתירוצים שונים. לטענתו, "הסיבה החברתית הפנימית היא שהטעימה את המנהג ואושרה את קיומו". בכך, הוא מדגיש את חשיבות ההקשר החברתי-היסטורי בהתפתחות מנהג הקידוש בבית הכנסת.

עד העת החדשה, ציון אירוע כלל שני חלקים נפרדים: החלק הטקסי שהתקיים בבית הכנסת וכלל טקס דתי כגון ברית מילה, חתונה או עלייה לתורה (של הילד/הגבר/הבעל/האב) ואילו החלק של סעודת המצווה נערך לרוב בבית.³¹ אם אישה רצתה לציין אירוע בחייה, אם זו לידה או יום זיכרון לקרוביה, אזי גבר מטעמה (אביה או בעלה) היה עולה לתורה בבית הכנסת והיא ציינה את האירוע עם חברותיה בביתה בקידוש ובדברי מאפה.³² מקור ההפרדה בין הטקס לבין האוכל נובע ממעמדו הקדוש של בית הכנסת והחשש שתונהג בו קלות ראש.³³

מי שיצרו שינוי תפיסתי ביחס לתפקידו של בית הכנסת היו שתי התנועות שיעקב כץ סימן כמשרה של החברה המסורתית ותחילתה של המודרנה בתולדות ישראל: החסידות וההשכלה. חברי תנועת החסידות שנתחדשה על ידי ישראל בעל שם טוב בסוף המאה ה-18, נדחו מבתי הכנסת והם נאלצו להקים בתי תפילה משלהם. כפי שהסביר יצחק אלפסי, בית הכנסת החסידי נקרא "שטיבל", כלומר בית קטן, לא רק בשל העובדה שהחסידים לא יכלו להרשות לעצמם להקים בניין תפארת, אלא גם בשל

31 כך עולה מתיאורו של כץ, מסורת ומשבר, עמ' 190-191. כך היה עד אמצע המאה העשרים. לדוגמה, סיפר הרב גורן על חגיגת בר המצווה שלו: "החגיגה היתה אצלנו בבית. לאחר שכולם שבו מן התפילה, ערכנו קידוש גדול". שלמה גורן, עורך: אבי רט, בעוז ותעצומות – אוטוביוגרפיה, משכל: ידיעות ספרים, 2013, עמ' 63. דוגמה נוספת היא הקידוש שערך בביתו מנחם אוסישקין למתפללי בית הכנסת "הנשיא" שברחביה כאשר זכה להיות "חתן תורה". ראו: ראובן גפני, מקדש מעט: בתי כנסת מוכרים ונסתרים בירושלים, ירושלים תשס"ד, עמ' 43. מנהג עריכת קידוש בבית עם ידידים וחברים לא התבטל והוא נוהג עד היום, כאשר החוגגים מבקשים לארח או לערוך מסיבה בחוג אינטימי וליהנות מאווירה ביתית וממאכלים ביתיים ומושקעים.

32 ראו: אלישבע באומגרטרן, "טקסי נשים: מנהג 'שבת יציאת היולדת' בהקשרו התרבותי בראשית העת החדשה", בתוך: דניאל שפרבר, גרשון בקון ואהרן גימאני (עורכים), מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר, רמת גן: הוצאת בר אילן, 2008, עמ' 14-15. 33 ראו: בבלי, מגילה כח ע"א: "בתי כנסיות – אין נוהגין בהן קלות ראש, אין אוכלין בהן ואין שותין בהן". כאמור, לכלל המחמיר נמצאו ברבות השנים מקרים יוצאי דופן.

העובדה שהשטיבל הפך לביתו של החסיד. "כאן היה [...] רחוק מדאגות יום-יום [...] כאן סופרו סיפורי המופת של הרבי בדחילו וברחימו וכאן היו עורכים את מסיבותיהם וסעודות המצווה שלהם [...] מלוות בריקודים ובשמחה", תיאר.³⁴ חצרות חסידיות שונות חרטו על דגלן את ההתכנסות הקהילתית,³⁵ אשר במסגרתה חסידים מתקבצים, מרימים כוסית 'לחיים', אומרים דברי תורה, מספרים סיפורים חסידיים ושרים ניגונים.³⁶ כשלאחד מבני החבורה יש אירוע אישי, כמו ציון יום זיכרון לפטירת קרוב (יארצייט) או להבדיל לידה של ילדים או נכדים, הוא מציין אותו באירוח בני החבורה בביתו או שהוא מביא "משקה" ולפעמים גם מאפה, במסגרת מפגשי החבורה, בשיעור התורני או בבית הכנסת. מנהגי החסידים ממזרח אירופה נדדו איתם אל המערב במחצית השנייה של המאה ה-19. כמובן, הטישים בדגם המסורתי שלהם השתמרו בחצרות חסידים שנדדו מערבה, אך במקביל, גרסה מודרנית שלהם התפתחה בארצות המערב שהיגרו אליהן, ובראשן בריטניה וארה"ב. גם אם יהודים רבים נטשו את חיי הדת, הם לא נטשו בקלות את מאכליהם האתניים שהיוו "גשר אכיל" בין העולם הישן לעולמם החדש.³⁷ בית הכנסת, שהיה למוקד אתני יהודי, היה המקום שבו, אחת לשבוע לפחות, הם התחברו לעברם, האמיתי או המדומה, טיפחו נוסטלגיה, הקלו את מצוקות ההווה וקיוו יחד לעתיד. ההשכלה והחילון השפיעו גם הם על הכנסת הטקס הדתי של הקידוש לבית הכנסת. זו באה כתגובה לתהליכי החילון והמודרניזציה של יהודים במרחב הפרטי שלהם ולעובדה שרבים מהם כבר לא שמרו על טקסי השבת בביתם.³⁸ חשיבותו של

34 יצחק אלפסי, "דרכי התפילה של החסידים", מחניים צה (תשכ"ה) <https://www.daat.ac.il/daat/Kitveyet/mahanaim/batey-kneset/alfasi.htm>

35 Louis Jacobs, "Eating as an Act of Worship in Hasidic Thought", in: Siegfried Stein and Raphael Loewe (eds.), *Studies in Jewish Religious and Intellectual History*, Alabama 1979, pp. 157-166. דגם זה מושפע מפעולתן של החבורות (חברה"ס) החסידיות. בחסידויות רבות פועלות קבוצות אינטימיות של בני אותו גיל ומעמד אישי ותורני, והללו נפגשים לעיתים מזומנות ומשוחחים בענייני עבודת ה' וחסידות.

36 Allan Nadler, "Holy Kugel: The Sanctification of: ראו: Ashkenazic Ethnic Foods in Hasidism", *Studies in Jewish Civilization* 15 (2005), pp. 193-214.

37 Hasia R. Diner, *Hungering for America: Italian, Irish, and Jewish Foodways in the Age of Migration*, Cambridge, Mass. 2001

38 גם כאן יש משום חזרה למנהג קדום המבטא את תפקידו החברתי של בית הכנסת. לפי המתואר בתלמוד (פסחים ק"ב) מקובל היה שיהודים עובדי אורח ועניים לנו בחדרים הסמוכים לבית הכנסת, ובשבילם תיקנו לקדש בבית הכנסת, לפני סיום תפילת ערבית בליל שבת. לימים חדל בית הכנסת לתפקד כאכסנייה, כבית, ורבי יוסף קארו, בן המאה ה-16, פסק בספרו שולחן ערוך (או"ח סימן רסט): "יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבית הכנסת" שכן הנסיבות השתנו ושוב אין אדם שבית הכנסת הוא מקום סעודתו. ואומנם בבית הכנסת בארץ ישראל וכן במצרים נהגו על

הטקס עלתה ביחס הפוך למושג ששמו מסמל, "קדושה"³⁹. הקידוש הפך לציונה של השבת בחברה יהודית מודרנית אשר אינה שומרת על שבת כהלכתה. כך היה החל מהמאה ה־19 בקהילות יהודיות כמו מצרים ורומא,⁴⁰ בארצות הברית, ובמידה רבה כך זה עד היום בחברה הישראלית.⁴¹

חלק שני: בין קידוש לחילון – התפתחות הדגם המודרני של הקידוש

בסוף המאה ה־19, הרב הנרי ברקוביץ (Berkowitz 1857-1924), מהבוגרים הראשונים של Hebrew Union College, יזם תוכנית כפולה שתמשוך את הבנים בחזרה לבית הכנסת, דתית וחברתית. מן הצד הדתי, בדומה למנהג האשכנזי הימריבינימי, הוא ביקש להעביר טקסים דתיים שבעבר היה מקומם במרחב הבית הפרטי, אל בית הכנסת.⁴² מן הצד החברתי, הוא טען כי בית הכנסת צריך לספק את כל מבחר הפעילויות שמספקים מועדונים חברתיים: פעילות ספורט, בידור, חינוך, תרבות ועוד.⁴³ היוזמה הבוסרית של ברקוביץ

פי דעת השולחן ערוך. ישראל תא־שמע, "קידוש של לילי שבת בבית הכנסת", מנהג אשכנז קדמון: חקר ועיון, ירושלים תשנ"ט, פרק ה. המנהג לקדש בבית הכנסת נשתמר באשכנז, בהנחה שגם כאשר בטל הטעם לתקנה, אין התקנה בטלה (ראו: ליפשיץ, ובימי הקדמונים). עד היום בחלק מהקהילות האשכנזיות בחו"ל, בסיום תפילת ערבית בליל שבת מקדשים בבית הכנסת ומסיבות הלכתיות שונות נותנים לקטן שעוד לא הגיע לגיל מצוות לשתות מן היין. בדומה למושג "מצווה" ביחס לטקסי בר ובת המצווה הנחגגים כיום. טקסים אלה נחגגים יותר מאי פעם אך הם רוקנו מתוכנם הדתי. ראו חזקי שוהם, למה בר מצווה ובת מצווה? חניכה מגדר וראווה בתרבויות יהודיות, רעננה תשפ"ג.

ראו צבי זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, רעננה תשס"א, עמ' 147-148. העיתונאי האמריקני הלל רוגוף תיאר את יהודי איטליה בראשית שנות השלושים כקהילה מתבוללת המאופיינת בהתרופפות במחויבות הדתית ובהתכווצות דמוגרפית בשל נישואי התערובת הרבים. "ביום השבת עושים מלאכה", תיאר, "אבל כל היהודים באים לבית הכנסת בליל שבת לשמוע 'קידוש' ובמוצאי שבת ל'הבדלה'. שני הטקסים הללו – קידוש והבדלה – נשמרים אצל יהודי איטליה מכל משמר". [ללא שם מחבר], "היהודים והיהדות באיטליה", הארץ 22.4.1931, עמ' 2.

בקר בציבור המסורתי בישראל, המילה "קידוש" מציינת את הארוחה המשפחתית בליל שבת. טקס זה הפך לחלק בלתי נפרד מההווי המשפחתי הישראלי, ללא קשר לשמירת השבת כהלכתה למעשה. ראו אורנה רו, "יום שישי יש מאין", אלכסון, 26.6.2018.

כך, למשל, החלו בבניית סוכה בסוכות ועריכת סדר מרכזי בפסח בבית הכנסת. בשלב הזה עוד לא ערכו קידוש בבית הכנסת. ברקוביץ פרסם ב־1898 חוברת בשם *Kiddush: Or Sabbath Sentiment in the Home*. החוברת, שהתפרסמה במהדורות רבות, מעודדת לערוך את הקידוש ואת סעודת השבת במרחב הביתי דווקא.

David Kaufman, *Shul with a Pool: The Synagogue-Center in American Jewish History*, University Press of New England, 1999, p. 13

עוצבה בשנות העשרים של המאה העשרים בעיקר בחברה הקונסרבטיבית בארה"ב, על פי התפיסה שגיבש הרב מרדכי קפלן (1881-1983), ראש התנועה ליהדות מתחדשת (The Reconstructionist Movement), שראתה את היהדות כתרבות. תפיסתו הייתה שבית הכנסת אמור להעניק את כל השירותים היהודיים החינוכיים, התרבותיים והחברתיים, וזאת כדי להציע תחליף לחיים המלאים שהתקיימו ב"גטו היהודי המסורתי" שפסק מלהתקיים באמריקה. דגם ה"Synagogue Center" הפך נפוץ בערים רבות בארה"ב בשנות העשרים ובין שתי מלחמות העולם התרחב בהצלחה לפרוורים.⁴⁴ ההיסטוריון יונתן סרנה הסביר שהיה זה ניסיון למשוך את ילדי המהגרים לבית הכנסת, לתת מענה לחיים המנוכרים של העיר הגדולה והשפעה של דרכי הפעולה של הכנסיות הפרוטסטנטיות.⁴⁵ בחברה מודרנית, שבה החברות בבית הכנסת היא וולונטרית, מנהיגי הקהילות חייבים להיות בעלי יוזמה בניסיון לרצות את חברי הקהילה שעשויים בכל רגע לעזוב לקהילה אחרת.⁴⁶

על רקע הירידה במספר המתפללים מזה והעלייה בתחרות בין בתי הכנסת השונים מזה, החלו בתי הכנסת, בעיקר אלו שבמטרופולין ניו יורק, לגבש דרכים למשוך אליהם את קהל המתפללים. הם החלו לפרסם את הפעילות המתקיימת בהם, כזו שכללה מופעי חזנות, הרצאות אורחים, רבנים "כוכבים" ולהזמין נשים להשתתף בפעילות. בתוך כך, אירועים שעד אז לא צוינו בבית הכנסת, נכנסו אליו. כך, למשל, בשנת 1922 ציינה בתו של הרב מרדכי קפלן בבית הכנסת את הגיעה למצוות, והייתה לנערה הראשונה שעשתה זאת.⁴⁷

Kaufman, Shul with a Pool; Marc L. Raphael, *The Synagogue in America: A Short History*, New York 2011 44

Sarna, *The Evolution of the American Synagogue* 45

Raphael, *The Synagogue in America* 46

Paula E. Hyman, "The Introduction of the Bat Mitzvah in Conservative Judaism in Postwar America", *YIVO Annual* 19 (1990), pp. 133-146 47
מצאו לרוב פתח להתיר פעילות חול בבית הכנסת, אך התקשו למצוא כזה במקרה של סעודת בת מצווה. ראו: עובדיה יוסף, סעיף ח; הפוסק האורתודוקסי מהחשובים בארה"ב, הרב משה פיינשטיין, פסק בחלק א של אגרות משה, או"ח תשובה קד כי "עריכת בת מצווה בבית הכנסת [...] אין לעשות זה בבית הכנסת בשום אופן, אף לא בלילה, כי בבית הכנסת אינו מקום לעשות דברי הרשות, אף בנבנו [בתי הכנסת] על תנאי [שיתקיימו בהם גם אירועים] והצערעמאניע [טקס] של בת מצווה הוא ודאי רק דברי רשות והבל בעלמא ואין שום מקום להתיר זה בבית הכנסת. וכ"ש [וכל שכן] בזה שהמקור בא מהרעפארמער והקאנסערוואטיווער [מהפורמים והקונסרבטיבים]". וראו עוד: אברהם (רמי) ריינר, "היחס לטקסי בת מצווה: עיון משווה בפסיקה מודרנית", נטועים י (תשס"ג), עמ' 55-77.

תולדות הקידוש הן חלק מתהליך התפתחות תרבותו של מעמד ביניים בורגני. המודעות הראשונות על קידוש קהילתי בבית הכנסת התפרסמו בעיתונים היהודיים בניו יורק בימי מלחמת העולם הראשונה, באותן המודעות שפרסמו קונצרט חזנות.⁴⁸ הקהל התבקש לקנות כרטיסים מראש, לקידוש ולמופע. הניסיון למשוך מתפללים, כמו גם הארכת משך השעות בבית הכנסת, חייבו אספקה של מזון. בוורשה שבפולין דווח בין שתי מלחמות העולם על "מבול של מניינים" חדשים המבקשים למשוך אליהם את הקהל באמצעות הנחות בדמי חבר, מופעי חזנות, דרשות "סוחטות דמעות" וקידושים.⁴⁹ בלודז' תוארו קידושים ראוותיים "כמו חתונה ממש".⁵⁰ יהודים מפולין שחזרו מארצות הברית תיארו בהתרגשות את הקידושים המפוארים הנהוגים שם.⁵¹ הקידושים בבית הכנסת היו הזדמנות ליצור קשרים חברתיים, ללבן מחלוקות חברתיות ואידיאולוגיות⁵² ולכבד אורחים.⁵³ העדות הראשונה שמצאתי בעיתונות על קידוש בבית הכנסת בארץ-ישראל היא מ־1928, כאשר בבית כנסת "תפארת בחורים" שבשכונת מאה שערים בירושלים נערך קידוש לכבוד חזן אורח מארצות הברית.⁵⁴

לצד התפתחותו של בית הכנסת הקהילתי, תהליכים היסטוריים ותרבותיים שונים שהבשילו בארצות המערב בשנות העשרים והשלושים התוססות תרמו גם הם לעיצוב הקידוש. הזכרנו כבר את תהליכי ההגירה והחילון, אך ישנם גורמים נוספים שבשל קוצר היריעה לא נוכל לפרט אותם ואת השפעתם. כדי לסבר את האוזן רק נזכיר את האימפריאליזם הבריטי, עליית קולן של הנשים והאחוות שלהן (sisterhoods), פעילותן של תנועות הנוער, הסדרת עירוב בערים גדולות, כניסתם לשוק של המקרר הביתי והתפתחות שוק הקייטרינג הכשר, חוקי היובש והופעתו של מיץ הענבים בארצות

48 "קידוש לשבת לחזנים ולבעלי תפלות [!]", קהל'שע מודעות, יידישעס טאגעבלאט, 16.1.1916. 24.1.1916. מאז ועד היום מופעי חזנות בבית הכנסת מלווים לרוב בקידוש חגיגי. ראו, למשל, מעריב, המדור "אישים ומוסדות", 6.11.1951; "חזן יעקב כרייטמאן דאוונט דער שבת אין דער היברו אליינס און ברייטאן", פארווערטס, 16.7.1976, עמ' 6.

49 "פערפלייצונג פון מנינים אין ווארשא", נטייה, 6.9.1934, עמ' 5; "דער גרויסער 'קידוש' און אלעקסאנדער 'הויף'", מענטדער, 16.3.1937, עמ' 6.

50 "נאך א קידוש (פעליעטאן)", אונזער לעבן, לאדז, 8.5.1931, עמ' 5.

51 ח' שאשקעס, "אויף קידוש ביי אנ'אמערקאנער אידישען מיליאנער", היינט, 8.10.1937, עמ' 6.

52 "חסידים האבען אנגעארבייט א מחלוקת צווישען בעלזער רבי'ן און זשאלקווער רב", לעמבערגער טאגבלאט, 1.12.1931; "הייסע וויכוחים אין די שוהלען ארום דער צוטיילונג פון א"י", מענטדער, 4.7.1937, עמ' 9.

53 "הרב גאלדס נעכטיגער רעפערעט אין שוהל 'מוריה'", היינט, 12.1.1936, עמ' 6.

54 מדובר בבית כנסת ייחודי, שטיבל שהוקם על ידי פרושים. "בחברת תפארת בחורים", דאר היום, 4.5.1928, עמ' 4.

הברית, המאבקים על דמותה של השבת בקהילות שונות בעולם בכלל ובארץ-ישראל בפרט (מסיבות "עונג השבת" שיזם ביאליק, למשל) ועוד. התרחבות הערים והמרחק שנדרש לעיתים ממתפללים לצעוד לבית הכנסת ובחזרה לביתם, לפעמים במזג אוויר של קור או חום קיצוני, הביאו גם הם להכרה שעל בית הכנסת לספק להם אוכל ושתייה להתרעננות.⁵⁵ במהלך המאה העשרים, ככל שהתמסדו הקידושים, החלו אולמות ייעודיים ("אולם קידושים", Community Hall, Kiddush Hall) להיבנות ברבים מבתי הכנסת. מטבחון עם מקרר, כיור, פח אשפה גדול, פלטות חימום, משטחי עבודה, שולחנות צרים וניידים, ארונות אכסון לכלים – כל אלה הפכו לחלק בלתי נפרד מכליו של בית הכנסת.

חלק שלישי: הקידוש כמסיבה

קידושים מתקיימים למטרות שונות – להארכת זמן שהיית המתפללים בבית הכנסת, לציון אירועים של חברי הקהילה ולקירוב רחוקים. לפי ההלכה אין לאכול בשבת בבוקר לפני הקידוש ועל כן, לפחות באופן תיאורטי, לרוב הציבור מדובר בארוחה הראשונה של היום. המתפללים שסיימו להתפלל שחרית, קריאת התורה ומוסף, כמו גם פיוטים והודעות של הגבאי, באורך כולל של למעלה משעתיים, יוצאים מאולם התפילה רעבים. אם לא יוגש כיבוד קל בבית הכנסת, ימהרו המתפללים הביתה. הקידוש מאפשר התרעננות והרגעת הבטן וכך המתפללים יכולים להישאר לשיעור, לימוד או פעילות קהילתית אחרת. בחגים שבהם התפילה ארוכה במיוחד, ובראשם ראש השנה ושמיחת תורה, כמעט בכל בתי הכנסת מתקיים קידוש בין שחרית למוסף כדי שהמתפללים יוכלו להתפלל בכוונה לאורך שעות.⁵⁶

מטרה נוספת לקידוש היא ציון אירועים של הקהילה וחבריה. המנהג הקדום והפופולארי ביותר הוא קידוש מטעם "חתן תורה" ו"חתן בראשית" בשבת בראשית או נח, משתה ושמיחה לסיומה של תורה ולהתחלתה.⁵⁷ אולם למרבה העניין, בבית הכנסת המודרני מצוינים אירועים שלא דווקא קשורים לבית הכנסת. הדבר נכון הן לאירועים

55 לאחרונה החל להתפתח שיח על השפעתה של העיר הגדולה על חיי הדת. ראו: איתן אברמוביץ (עורך), "אורבניות דתית ודתיות אורבנית", צירופים חדשים: במה לשפה דתית חדשה (אפריל

2023), <https://zerufim.siach.org.il/urban-religiosity>.

56 על השעמום ואי-הנחת הנגרמים מאריכות התפילה, ראו: נסים ליאון, "ריטואל בעומס יתר: עומס ליטורגי וזמן מופחת בחיי בית הכנסת" בתוך: חיים חזן; רחל שרעבי; ענבל אסתר סיקורל (עורכים), בין הזמנים – טקס וטקסט בחברה משתנה, ירושלים 2021, עמ' 220-245.
57 דאיתא במדרש "ויבא ירושלם ויעמד לפני ארון ברית ה' וגו' ויעש משתה לכל עבדיו" (מלכים א ג, טו) אמר ר' יצחק מכאן שעושים סעודה לגמרה של תורה (שיר השירים רבה א ט, קהלת רבה א א).

פרטיים (כגון: יום הולדת, בת מצווה לבנות שלא עולות לתורה, קידום בעבודה) והן לאירועים ציבוריים (ניצחון בבחירות, למשל⁵⁸). יש קהילות המציינות בקידוש שבתות מיוחדות (שבת חנוכה, שבת זכור) ואירועים מרכזיים עבורן כקהילה. למשל, יש קהילות המציינות באמצעות קידוש חגיגי את יום היווסדן. בקהילות חסידיות מצוין יום ההילולא של אדמו"ריהם וקהילות ציוניות חוגגות בקידוש מיוחד את יום העצמאות ויום ירושלים. ציון אירוע פרטי באמצעות שתיית יין ואכילה בצוותא (celebration) הוא פרקטיקה שהתקיימה בתרבויות עתיקות והייתה נפוצה בכל הדתות ובכל המעמדות.⁵⁹ בימי המקרא אירועים אלו נקראו "משתה" או "מרוח" (עמוס ו, ז) והם נערכו כדי לכבד אורחים, לציין טקסי מעבר במעגל החיים (ברית מילה, חתונה), לחגוג הצלה מסכנה או הצלחה פוליטית וכן כהזדמנות להפגנת סטטוס חברתי, עושר וכבוד.⁶⁰ הסיבות האלה הן המניעים לעריכת קידוש גם היום. ציון שמחה פרטית הוא הסיבה השכיחה ביותר לעריכת קידושים. בכך יוצר בית הכנסת קשר בין היחיד והקבוצה דרך המשפחה.⁶¹

בתפוצה, בוודאי זו האמריקנית, בית הכנסת מהווה סמל ומוקד החיים היהודיים. לפיכך, הבחירה לציין שמחה פרטית בבית הכנסת היא כמעט מובנת מאליה. השתתפות בקידוש או מימונו הפכה לדרך קלה למדי לסייע לבאי בית הכנסת לחוש כי הם ממלאים את חובתם כיהודים.⁶² אולם בישראל, המרחב היהודי אינו מוגבל לבית הכנסת.⁶³ יתרה מזאת, עם הירידה במחויבות הדתית ובמחויבות לאוריינות יהודית, ציון האירוע בבית הכנסת הפך לאפשרות אחת ומשנית בחשיבותה למסיבה המרכזית, הנערכת במהלך השבוע באולם מחוץ לבית הכנסת.⁶⁴ עם זאת, מנהג הקידוש בבית הכנסת מקובל ואף מתרחב בישראל. מצד בעלי השמחה, היתרון באולם בית הכנסת הוא בכך שמדובר

- 58 משה ויסברג, "הניצחון בבחירות: מאות קידושים בבתי הכנסת בשבת", 5.11.2022.
- 59 Dennis E. Smith, *From Symposium to Eucharist: The Banquet in the Early Christian World*, Minneapolis 2003, p. 2.
- 60 משתאות כאלה מתוארים בספר בראשית (על לוט, אברהם, יצחק ולבן סופר שערכו משתאות), בספרי נביאים ראשונים (שבעת ימי המשתה של חתונת שמשון, נבל, דוד ושלמה) וכמובן במגילת אסתר שנפתחת במשתאות הראוותניים של אחשוורוש ומסתיימת במשתאות השמחה של ימי פורים שקבעו היהודים לציון הצלתם. ממצאים ארכיאולוגיים מחזקים את עדותו של יוסף בן־מתתיהו כי הורדוס נהג לערוך בארמונותיו משתאות פאר. אחד מהם מתואר בברית החדשה (הבשורה על־פי מרקוס, ו, כא-כח).
- 61 גולדין, הייחוד והיחד, עמ' 113.
- 62 לפי סקר של מכון Pew (2021), רוב יהודי ארה"ב מתחברים ליהדות באמצעות מזון. ראו: <https://www.pewresearch.org/religion/2021/05/11/jewish-practices-and-customs>.
- 63 שוהם, למה בר מצווה, עמ' 307-308.
- 64 שם, עמ' 303.

במקום כינוס מרכזי, רחב ונגיש. אין צורך לשנע את הקהל הביתה, הלכלוך והמהומה הכרוכים באירוח מוצאים מחוץ לבית וצבא מתנדבים יעזור לארגן את האירוע ולנקות אחריו בסופו. ניתן להזמין מעגלים רחבים להשתתף בשמחה, גם כאלה שלא מוזמנים לאירוע המרכזי שמתקיים בימות השבוע. מצד המשתתפים, הם יכולים להשתתף בשמחת מכריהם, ללא מחויבויות מיוחדות, בטקס קצר וידידותי.

שבת היא יום המנוחה היהודי ומצווה להתענג בו.⁶⁵ לצד היותה "זמן משפחתי", היא ההזדמנות השבועית למפגש רעים נינוח. בין מצוות היום של תפילות, סעודות ומנוחה, ישנם חרכי זמן המתאימים למפגש חברתי, ובראשם – ליל שבת ("עונג שבת"), בבוקר לאחר התפילה ("קידוש") ושבת אחר הצהריים. במהלך השנים, וביתר שאת בעת החדשה, התפתחו בחרכים אלה מסיבות שבת למיניהן.⁶⁶ אחד הדגמים הנפוצים למסיבת שבת הוא "משתה גברים". מדובר באירוע חברתי-דתי, המערב מפגש רעים, שירי שבת, כוס משקה וכיבוד קל. מסיבה כזו נערכת לפני התפילה, בזמן התפילה או מייד לאחריה, בבית הכנסת, במרחב ציבורי או באחד מבתי המתפללים. חסידים קוראים לו טיש, התימנים ג'עלה, יהודי צפון אפריקה, חאלבים וטורקים "שירת הבקשות" והאורתודוקסים המודרניים בארה"ב קוראים לו "קידוש קלאב".⁶⁷ דוגמאות נוספות ל"משתה גברים" הן מסיבת "שלום זכר" הנערכת בליל שבת בבית המשפחה וסעודה שלישית המתקיימת בשבת אחר הצהריים בין תפילת מנחה לתפילת ערבית. גם נשים נוהגות להיפגש בשבת לשיעורים משלהן, לאמירת תהילים, למפגש חברתי ולציון אירועים בחייהן.⁶⁸ במאה העשרים, מסיבות שבת הפכו לרווחות גם בתנועות הנוער, ובמהלכן נפגשים הצעירים לשיעור, שירה של שירי שבת ולעיתים מתלווה גם כיבוד. לעומת מסיבות השבת שתיארנו כאן, הקידוש הקהילתי מיוחד בכך שהוא מיועד לכל הקהילה, כולל נשים וטף, הוא חוצה מגדר וגילאים, הוא נערך לפני הסעודה, על בטן ריקה. הדגם המסורתי של הקידוש, הנערך סביב דיון או לימוד במישוב ומלווה בכיבוד קל, לא נזנח והוא פופולארי בישראל, בעיקר בקהילות ספרדיות, בשטיבלים חסידיים וכן בקהילות אשכנזיות תורניות או כאלה המדגישות את הפן הלימודי והאינטלקטואלי

65 יהודה ברנדס, "עונג שבת: הנאה גופנית לשם שמים", בתוך: יצחק אלפסי (עורך), וחי בהם: על קידוש השם, גבעתיים תשס"ג, עמ' 302-324.

66 אף על פי שאינן מכונות כך. הדבר קשור לערכה המיסטי המיוחד של שבת, כפי שהודגש בספרות הקבלה שהלכה ונפוצה במאות אלה. מהצד החומרי, הלכו והתפתחו דפוסים של צרכנות ראווה, והללו הפכו את המסיבות למעמיקות את הפערים החברתיים והכלכליים. ראו: שוהם, למה בר מצווה, עמ' 281-290.

67 ראו: "Kiddush Club", Shaul.

68 באומגרנטן, "טקסי נשים".

באופיין. מדובר בשילוב קלאסי בין מצוות "עונג שבת" עם הפנאי ללמוד תורה ולפגוש חברים ויש בו מניעה של קלות ראש בעלמא.⁶⁹

במקביל לדגם המסורתי, התפתח דגם מודרני לקידוש אשר במסגרתו מוגשת ארוחה קלה (collation) בעמידה. דגם זה של קידוש, שהתקבל בבית הכנסת האמריקני, התפתח בניו יורק בין שתי מלחמות העולם והוא הושפע ממסיבות הקוקטייל ומארוחות הבראנץ' שהתפתחו אז.⁷⁰ לאחר מלחמת העולם הראשונה, פרצה לתרבות האמריקאית מסיבת הקוקטייל. היא נוצרה כדי ליצור היכרויות והזדמנויות עסקיות באווירת הניכור של העיר הגדולה. לפי כללי הפורמט, במסיבת הקוקטייל מוגשים מתאבנים בשולחן מרכזי (בופה) והאורחים עומדים סביבם ואוכלים תוך שיחה קלה עם המשתתפים האחרים. מכיוון שהמסיבה נערכת בעמידה, היא קצרה, האווירה נינוחה ואין דנים בנושאים כבדי משקל. בכך היא "הולמת מאוד את יחסי האנוש המנוכרים, שנחשבים נורמטיביים בעידן הגלובליזציה. האפשרות להתלבש יפה, לפטפט על שום דבר, לראות ולהיראות בלי שמץ של יחס אישי או התחייבות" קוסמת לרבים.⁷¹ תפקידו של המזון במסיבה זו הוא "לתת לאנשים הזדמנות לעסוק במשהו [...] לגשר על הפוגות בשיחה, כמו גם לחמוק מבן-שיח".⁷² תיאור זה מאפיין באופן אוטנטי למדי את הקידוש בבית הכנסת.⁷³ גם דגם הקידוש המודרני, בדומה לקידוש בימי הביניים בקהילות אשכנז,

69 כך, כפי שתיאר תבורי את ההבדל בין ליל הסדר לסימפוזיון היווני, ההימנעות מאכילה מופרזת ושילוב דברי תורה מבחינים את האכילה היהודית ממסיבת הוללות סתם. ראו יוסף תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 65. דגם זה של מסיבה במישוב הוא למעשה קדום מאוד. הסימפוזיון היווני (שמשמעו ביוונית "לשתות יחדיו") היה מסגרת לשתייה ותענוגות המשתלבים בדינים רציניים בהנחיית מנחה. דגם זה פותח במאות ה-17 וה-18 בתרבות האיטלקית והצרפתית (Salon), ובתרבות האנגלוסקסית (Gathering) כחלק מתרבות של המעמד הגבוה, ובשנות העשרים של המאה העשרים הייתה לו עדנה בחברה הבורגנית העירונית.

70 במאה העשרים התפתחה תרבות ארוחת הבוקר המאוחרת (Elevenes, Second breakfast, Brunch, luncheon). ראשיתה במאה ה-19 בבריטניה, הן מצד המעמד הגבוה שהוסיף לעצמו שעת תה בין הארוחות והן מצד מעמד הפועלים שהחל את יומו מוקדם בבוקר והפך רעב באמצע הבוקר. ראו: Jane Levi, "A Surreptitious Snack: The Evolution of Elevenes", *Petits Propos Culinaires (PPC)* 77 (December 2004), pp. 87-99. גם בקידוש ניתן לראות כאלה שעבורם השעה 11 היא אמצע היום (כמו משכימי מניין ותיקין) וכאלה שרק התעוררו. דליה למדני, מסע מסביב לשולחן: על תפקידיו המגוונים של האוכל בתחומים שמחוץ למטבח ובעיצוב התרבות שלנו ושל קודמינו, תל אביב, 2014, עמ' 295.

72 שם, עמ' 288.

73 יש לציין שבעוד במסיבות קוקטייל הנערכות בחודשי הקיץ מקובל לערוך "מזנון קר" ובימי החורף יש מקום גם למאכלים חמים ומבושלים, לא ראינו התחשבות כזאת בקידושים. גם בשבתות קיץ לווהטות הוגשו מנות חמין או קוגל לווהטות ובשבתות חורף סוערות לא נצפתה

מאמץ את אופיה של השתיה הגילדאית בת הזמן. לדגם המודרני של הקידוש יתרון כלכלי ולוגיסטי מכיוון שלרוב אין אפשרות להושיב סביב שולחנות ערוכים את כל הקהילה. אירוח בופה הוא הדרך הנוחה והזולה ביותר לארח אנשים רבים באופן בלתי מחייב ומבלי להגיש ארוחה מלאה. מדובר באירוע קצר שנועד להתייחסות בלתי מחייבת: לחברי הקהילה שלא מוזמנים לאירוע המרכזי (חתונה, בר מצווה), לחברים שלא יוזמנו לארוחה ביתית אינטימית; לציון אירועים שהם ספק "סעודת מצווה" מבחינה הלכתית (כמו הולדת בת, בת מצווה או יום הולדת).

עיקר התפריט בקידוש, גם בבתי הכנסת הספרדיים והתימניים, הוא אוכל אשכנזי בעל ערך נוסטלגי מובהק:⁷⁴ קוגל, הרינג, קרקרים ויתר מאכלים בצבעי חום-אפרפר, אותם מעטר לעיתים מלפפון כבוש מדולדל.⁷⁵ צעירים שמזונם מערבי ושופע, מתרפקים בתענוג על מאכלים שביסודם הם מאכלי עניים שנולדו מתוך מחסור או בהקשר הלכתי של הלכות שבת. מאכלים אלה, שיש להודות שאינם פסגה גסטרונומית, הפכו להיות מושא לגעגוע והתרפקות דווקא בקרב בורגנים אניני-טעם ולא דווקא אשכנזים. ההתמכרות הפטישיסטית "לאוכל של סבתא" (גם אם לא הסבתא הפרטית) היא חזרה אל עבר מומצא, שנתלש מהקשרו ההיסטורי והפך לסגנון, למחווה, לאובייקט צריכה נוסף ביטחון בתרבות המעורערת של ההווה.⁷⁶

אך מלבד המשמעות הפרשנית, הסיבה לכך שהתפריט בקידוש קבוע למדי היא שהוא כפוף להלכות השבת והכשרות. בעלי השמחה לרוב נבוכים סביב השאלה מה מותר ומה מקובל להביא מבחינת כמויות וכשרויות, ולכן מתחייב תקנון או תיווך

מנה חמה לרפואה. כמו כן, מפאת קדושת השבת ובניגוד לנהוג במסיבות קוקטייל, לא נשמעת מוסיקה רכה ברקע, לרוב אין סידורי פרחים על השולחן ("מוקצה"), אלא אם הונחו שם לפני כניסת השבת) ואסורים הצילומים.

74 ראו: Shlomo Guzman-Carmeli, "Eating the Bubbe: Culinary Encounters Between Secular and Haredi Jews in Bnei Brak", *Food and Foodways* 28 [2] (2020), pp. 69-90; Ofra Tene, "'The New Immigrant Must Not Only Learn, He Must Also Forget': The Making of Israeli Eretz Israeli Ashkenazi Cuisine", in: Anat Helman (ed.), *Jews and their Foodways, Studies in Contemporary Jewry XXVIII* (2015), p. 46

75 Leah Koenig, "The Classic Kiddush Trio", *Tablet*, October 29, 2012 <https://www.tabletmag.com/sections/food/articles/the-classic-kiddush-trio>

76 בשנים האחרונות עומדים חוקרים על הקשר בין מזון לנוסטלגיה כחלק מהחוויה הפוסט-מודרנית. אופנת הנוסטלגיה גואה בתקופות מעבר שבהן הערכים החברתיים והרגשיים מאבדים מיציבותם.

Jon D. Holtzman, "Food and Memory", *Annual Review of Anthropology*, 35 (2006), pp. 361-378; Alexandra Vignolles and Paul E. Pichon, "A Taste of Nostalgia: Links Between Nostalgia and Food Consumption", *Qualitative Market Research*, 17 [3] (2014), pp. 225-238.

אחר של הגבאים/חברי "ועדת קידושים". תקנון זה מבטיח למעשה את התפריט הריטואלי. בקהילות עירוניות נדרש שהאוכל לא יהיה ביתי אלא קנוי בכשרות מוסכמת. בשל האיסור לבשל בשבת, האוכל צריך להיות מבושל מראש. משיקולים הלכתיים ולוגיסטיים, נמנעים מאכילת לחם ומהצורך בנטילת ידיים. כדי לצאת ידי חובת קידוש מבחינה הלכתית מוגשים דברי מאפה שברכתם מזונו. כדי להימנע מחילול שבת, לרוב מבקשים הגבאים להביא את הכיבוד לבית הכנסת לפני שבת. על כן התפריט מורכב ממאכלים יבשים (קרקרים, עוגות, חטיפים) או כאלה שניתן להכין מראש ולהעמיד על הפלטה לפני שבת (קוגל). קופסאות ההרינג מאוחסנות במקרר וכל שנותר הוא לארגן אותו במהירות בצלחות הפלסטיק.

נדמה שבשני העשורים האחרונים, התפריט הבסיסי הקבוע של הקידושים הולך והופך עשיר ואיכותי יותר בכיבוד (גם בחוץ לארץ). הרף עולה בשל הציפיות החברתיות: ככל שהקידוש הפך שגור ורוטיני, מנסים בעלי השמחות לבדל את השמחה שלהם באמצעים חושיים שונים כגון עיצוב השולחן באופן אסטטי, מיתוג אישי, קידושי נושא (קונספט) ושפע מוגזם של אוכל. בין עורכי הקידושים ובין בתי הכנסת ישנה תחרות גלויה לגבי הקידוש הכי "שווה", והאורחים אוהבים לדרג אותם, בלב או בקול, לפי היוקרה. בהקשר הישראלי ניתן לייחס את התופעה לעלייה המואצת ברמת החיים בעשורים האחרונים.⁷⁷ כמו כן, בשנים האחרונות החלה להתפתח "סצנה קולינרית" תוססת בחברה הדתית-לאומית הכוללת אכילה במסעדות גורמה, מועדוני "פודיז" ממשיים ווירטואליים, ביקורת מסעדות בעלוני שבת, פאבים לדתיים, יקבי בוטיק ביהודה ושומרון ועוד. אופנת צילומי האוכל באינסטגרם ותוכניות הבישול בטלוויזיה חלחו היטב לתוך בית הכנסת שאינו מובלעת. העולים האורתודוקסים מארצות המערב, המהווים 80% (!) מהעולים מארצות אלה, מביאים עימם את מנהגיהם והרגליהם.⁷⁸ בעת ציון שמחות, הם מבקשים לחגוג כפי שהם היו רגילים בילדותם, בוודאי כשמגיעים אורחים מחוץ לארץ, והדבר ניכר באופיים המושקע

77 Nissim Leon, "The Transformation of Israel's Religious-Zionist Middle Class", *Journal of Israeli History*, 29 [1] (2010), pp. 61-78. גם בחברה החרדית מתפתח בעשור וחצי האחרון מעמד ביניים. ראו חיים זיכרמן ולי כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים 2012.

78 דווקא בתוך הזרם האורתודוקסי בישראל, ניכרות השפעות הפזורה המערבית, ובעיקר זו האמריקאית, על עיצוב דפוסי צרכנות, תרבות הפנאי וטכנולוגיה. זאת בשל הגירה אורתודוקסית-מודרנית מארצות אלו ובשל תקופות של "רילוקיישן" של משפחות ישראליות דתיות מעבר לים. ראו: יאיר שלג, השפעת העלייה מצפון אמריקה על החיים האורתודוקסיים בישראל, ירושלים תש"ס; הנ"ל, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים 2000, עמ' 137-151 (בעיקר); שוהם, למה בר מצווה, עמ' 306-307.

והעשיר של הקידושים. במקביל, חלה התעוררות חברתית בציבור הדתי-לאומי, בעיקר בעקבות משבר ההתנתקות (2005) וגרעינים תורניים החלו לפעול בתוככי הערים במרכז ובפריפריה בניסיון לקרב לבבות.⁷⁹ כל אלה הביאו להתפשטות תופעת הקידושים בבתי הכנסת של הציונות הדתית בישראל.

נוסף על היותם הזדמנות חברתית, השילוב קידוש-מסיבה-בית כנסת עשוי להיות מאתגר מבחינה הלכתית, כלכלית, חברתית ובריאותית. כאמור, מנקודת מבט דתית הלכתית, אומנם האכילה בבית הכנסת הותרה, אולם בדוחק ובתנאים מסוימים שהקידוש לא תמיד עומד בהם. ישנן דמויות תורניות הרואות בקידוש פגיעה חמורה ב"מורא מקדש" המחייב בהיכל ה' וחוששים שהאווירה הקלילה בקידוש תיצור אווירת ליצנות ופגיעה בצניעות, בעיקר כשלא נשמרת ההפרדה בין המינים.⁸⁰ למשל, הרב אליהו עמנואל מריאני עמד במאמרו על "אתגר: שמירת קדושת המקום [בית הכנסת] תוך סיפוק הצרכים של בני הקהילה" ועל ה"סכנה" שב"נכונות להקריב את ההלכה על מזבח קירוב הלבבות בכל מחיר".⁸¹ ההכנות לקידוש באולם הסמוך וריח האוכל המתחמם על הפלטה עשויים ליצור הסחות דעת בקרב המתפללים את תפילת המוסף בבית הכנסת.⁸² מבחינה הלכתית מופר הסדר של סעודת שבת הביתית, ולא תמיד ברור אילו מזונות יש לאכול כדי לצאת ידי חובת הקידוש, מה אם האוכל אינו חושק במזונות אלה דווקא, מה היחס בין קידוש לסעודת שבת ואם צריך לקדש שוב בביתו.⁸³ כמו כן, אירוח של שמחות של מי שאינם מתפללים דרך קבע בבית הכנסת עשוי לעורר שאלות של כשרות האוכל וההקפדה על הלכות השבת הכרוכות בהגשתו. כמו כן, יש

79 ראו אלישיב רייכנר, דווקא שם: סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית, תל אביב 2013.
80 מריאני, "עריכת אירועים", לעיל, הערה 11; "Out Of The Mailbag: Flatbush Kiddush: Tznius & Drinking Out Of Control", *The Yeshiva World* <https://www.theyeshivaworld.com/coffeeroom/topic/out-of-the-mailbag-flatbush-kiddush-tznius-038-drinking-out-of-control/page/2>

81 מריאני, "עריכת אירועים".

82 יעקב (ג'קי) לוי, "נותר רק לקנא", סולם יעקב, כל העיר, א' בכסלו תשנ"ו, עמ' 27.

83 יעקב אריאל, "קידושא רבא בבית הכנסת לפני סעודת שבת", למעשה – אקטואליה הלכתית. <https://www.toraland.org.il/%d7%a9%d7%90%d7%9c%d7%95%d7%aa-%d7%95%d7%aa%d7%a9%d7%95%d7%91%d7%95%d7%aa/%d7%9c%d7%a4%d7%a0%d7%99-%d7%9c%d7%99%d7%95%d7%9f/%d7%90%d7%9e%d7%95-%d7%a0%d7%94-%d7%95%d7%94%d7%9c%d7%9b%d7%94/%d7%a9%d7%91%d7%aa/%d7%a7%d7%99%d7%93%d7%95%d7%a9%d7%90-%d7%a8%d7%91%d7%90-%d7%91%d7%91%d7%99%d7%aa-%d7%94%d7%9b%d7%a0%d7%a1%d7%aa-%d7%9c%d7%a4%d7%a0%d7%99-%d7%a1%d7%a2%d7%95%d7%93%d7%aa-%d7%a9%d7%91%d7%aa>; אלון ארביב, ספר מורא מקדש אריג פז: בעניני מורא מקדש, הלכות בית הכנסת וקדושתו, א' ארביב, 2012.

חשש שאורחים אלה יגיעו ברכב, בלבוש לא צנוע או יצלמו את האירוע.⁸⁴ ברשתות החברתיות מדווחים בעלי שמחות כי העלאתו המתמדת של רף האירועים מכניסה אותם ללחץ כלכלי ונפשי.⁸⁵ לרוב, הוצאות הקידוש מצטרפות להוצאות גדולות בהרבה שהאירוע, משמח ככל שיהא, כרוך בהן (לידה, מעבר דירה) ובפרט שישנן חגיגות נוספות המציינות את האירוע (מסיבות בר ובת מצווה, חתונה), מחוץ לבית הכנסת. אחד מגבאי בית הכנסת שראיינתי לצורך המחקר, סיפר לי כך:

בשנים האחרונות בבית הכנסת שלנו יש קידוש מדי שבת, כאשר המחשבה הייתה "יש 50 משפחות, יש כ-50 שבתות בשנה, נעשה תורנות. כל שבת משפחה אחרת". אבל זה לא כזה פשוט. לפעמים אנשים מברזים, נוסעים, שוכחים, לפעמים נכנסת שמחה ואז צריך להזיז. בסופו של דבר, הקידוש הפך לנושא מורכב ורגיש בקהילה שלנו מכמה סיבות. קודם כול, מדובר בהוצאה כספית, נוספת לדמי החבר, שלא מתאימה לכל אחד. מה גם שיש החלטה, מטעמי כשרות, שמביאים רק אוכל קנוי. זה מייקר את ההוצאות. התחילו לעלות שאלות. האם מי שלא משלם דמי חבר יכול/צריך לעשות קידוש? מה עושים לגבי המניין המוקדם, שעורך קידוש לעצמו? האם צריך להשתתף בסבב הכללי? וכמו תמיד יש את החשש מהתנפלות של הילדים על האוכל. מה שמעניין הוא שבעקבות כל הסיכוכים האלה, הצעתי לקיים קידוש רק בשבת מברכים, אבל ההצעה נדחתה כי "הקידוש חשוב לגיבוש הקהילה".⁸⁶

מבחינה חברתית, מדובר בסיטואציה מאתגרת במיוחד ל"ניהול רושם".⁸⁷ הקונספט של יצירת קשרים תוך כדי אכילה לא תמיד אפשרי בהתחשב בשתי הפונקציות הן אוראליות. כשהפה מלא אי אפשר לדבר וכשמדברים קשה לאכול. הקידוש מציף בעיות חברתיות של כאלה המתמודדים עם חרדה חברתית או שמרגישים דחויים. הורים לילדים קטנים מדווחים כי לא הספיקו ליצור קשרים וגם לא הספיקו לטעום

84 ראו למשל: <https://groups.google.com/g/hapoel-hamizrachi/c/bgc21Fs4A9Y?pli=1>
85 בקישורים דוגמה מישראל ולאחריה דוגמאות מארה"ב, שם עלויות הקידוש עשויות להגיע לאלפי דולרים. "קידוש בבית כנסת", פורום כיפה, 5.1.2010. <https://www.kipa.co.il/community/show/5787728>

"Kiddush for baby girl - but we can't afford it", Imamothers: Connecting Frum Women, 20.6.2018. <https://www.imamother.com/forum/viewtopic.php?t=341558>; "Shul only has Cholent at Kiddush if Sponsored – tacky?", Imamothers: Connecting Frum Women, 9.12.2019. <https://www.imamother.com/forum/viewtopic.php?t=377162&start=40>

86 ריאיון המחברת עם אלון, גבאי בית כנסת בשכונה חדשה בפאתי ירושלים (השם המלא של הגבאי וקהילתו שמור אצלי), יוני 2023.

87 ארווינג גופמן, הצגת האני בחיי היומיום, עברית: שלמה גונן, תל אביב תש"ם.

משום שעסקו בעיקר בארגון צלחות לילדיהם ובהקפדה כי יתנהגו באופן מנומס. לצד השוויון היחסי בולטים אפוא גם הפערים החברתיים, התרבותיים והכלכליים בין חברי הקהילה; בין הגלובאלי ללוקאלי, בין יהודים לבין סביבתם, בין שוויון מגדרי להדרה, בין נתינת מקום של כבוד לילדים⁸⁸ לבין הגנת האוכל מפני ה"התנפלות שלהם". בחו"ל בולטת ההיררכיה בין היהודים האוכלים לבין הלא-יהודים המנקים אחריהם. הקידוש מבליט ערכים משותפים כמו קהילתיות, הכנסת אורחים, ערבות הדדית והתנדבות. אך כמו כל סעודה משפחתית, הוא גם מעצים מתחים וסתירות. למשל, החברה הדתית-לאומית מתמודדת עם מחלוקות אידיאולוגיות בנוגע לקו הדתי-תרבותי שלה. בין אדיקות לליטיות, בין היסודות הסוציאליסטיים לבין הבורגנות הקפיטליסטית, בין "הצנע לכת" לבין תרבות השפע, בין תרבות הצריכה לקיימות ובין הכלה להדרה.⁸⁹ במבט מעמיק מספיק, ניתן להבחין בכל אלה משתקפים בסדרי הקידוש. הנה לכם עוד דוגמה לכך ש"האוכל היהודי הוא תמיד סיפור. הוא לא מתלווה לסיפור, אלא מספר אותו בעצמו".⁹⁰

סיכום

ההיסטוריה הארוכה של בית הכנסת מוכיחה כי לצד היותו מוסד הנושא את סמל המסורת וההמשכיות, הוא גם מתאים את עצמו לצורכי הזמן והמקום של פוקדיו. טקס הקידוש, שהתגבש מחדש במאה העשרים בעקבות השפעות היסטוריות, תרבותיות וסביבתיות מגוונות, משקף תהליכים המעצבים את קהילת בית הכנסת בעידן המודרני. הטקס מעניק סיפוק לצורך החברתי של התרועעות והשתייכות בחסות מוסדה המרכזי של הקהילה הדתית, וכך שיחות החולין וארוחת הבופה עוברות תהליך של קידוש, במובן הרוחני.

ככל טקס, הקידוש הוא תיבת התהודה של החברה. הוא משקף את ערכי הקהילה ובה בעת גם ממלא תפקיד מרכזי בעיצוב ובהגדרת זהותה. באמצעות התבוננות בו

88 במדינות אנגלוסקסיות מקיימים Kids Kiddush ייעודי לילדים. בארץ מקובל יותר לייעד "שולחן ילדים" ולהעמיסו בחטיפים ובמתקים.

89 ראו יאיר אטינגר, פרומים: המחלוקות שמפצלות את הציונות הדתית, תל אביב 2019; קימי קפלן, "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", מגמות נא [2] (2017), עמ' 250-207.

90 ג'קי לוי, "קוגל דוט קום", ישראל היום, 27.3.2015. <https://www.israelhayom.co.il/article/269509> Elliott Horowitz, "Remembering the Fish and Making Tsimmes: Jewish Food, Jewish Identity, and Jewish Memory", *The Jewish Quarterly Review*, 104 (2014), pp. 57-79.

ניתן להגיע להבנה מעמיקה יותר של האמונות, המנהגים והמרקם החברתי של קהילה מקומית. תדירותו של הקידוש מייצגת את משמעות חיי הקהילה בבית הכנסת, ובאמצעות ניתוח הפרקטיקות שלו ניתן לבחון סוגיות נוספות בחקר קהילות דת, כגון מקומה של המערכת הדתית ונציגיה בחיי הקהילה, קיומו של שוויון בחלוקת האחריות ורמת הרגישות החברתית והסביבתית. דרך הטקס נחשפים מצבה הכלכלי של הקהילה, רמתה התורנית, נוהלי הפרדה מגדרית ועמדות כלפי קבוצות שונות בתוכה, כגון מבוגרים, נשים, ילדים, אורחים, חברים חדשים ואנשים עם צרכים מיוחדים. הוא משקף אופנות תרבותיות וקולינריות. באמצעות ריטואל קבוע המשלב פעילות אינטימית ומשותפת כאחת של אכילה ושתייה בצוותא, כל קהילה על סגנון החיים שלה מחזקת את זהותה או ליתר דיוק את דימויה העצמי. למשל, קהילות אורתודוקסיות מודרניות מדגישות באמצעות הקידוש את היסוד המודרני של הקהילה – הורדת המחיצות המגדריות, חציית גבולות אתניים, שיח משתף ומשותף, חינוך הילדים לגימוסים ועוד. בקהילות שבהן המעמד הכלכלי הוא הקובע, מתקיימים קידושים ראוותניים; בקהילות תורניות, הקידוש מנוצל ללימוד תורה, וכן הלאה.

במובנים רבים, הקידוש הוא טקס של חיבור: הוא מחבר בין המרכיב הדתי למרכיב החברתי בבית הכנסת ומגבש סביבו קהילה. כלומר הוא יוצר קבוצה סולידרית החותרת להומוגניות על ידי מסר משותף ופעילות משותפת. כחלק מהסגנון השיתופי והשוויוני, האופייני לקהילה הרגעית הנוצרת במצבים לימינאליים (communitas) נפגשים במסגרתו מהגרים וותיקים, גברים ונשים, ילדים ומבוגרים.⁹¹ מצד הממסד, הקידוש בא ליצור קהילת מתפללים קבועה שחבריה מחויבים לבית הכנסת; הטקס בא להבטיח שגם מי שאינו שומר תורה ומצוות יקיים את מצוות קידוש היום וכן את מצוות עונג שבת כהלכתן. המשתתפים באים "לראות ולהיראות", להרגיש שייכות כחלק מקהילה, לשמוח בשמחת חברים קרובים, לחזק את קשרי המשפחה, לפתח קשרים אישיים ועסקיים וליהנות. חגיגה זו מאפיינת את הקהילות והמשפחתיות המודרניות, הנבנות, בין היתר, באמצעות תרבות הצריכה.⁹² באלפיים שנות קיומו של בית הכנסת, המתח בין התפקידים הדתיים לבין התפקידים החברתיים של בית הכנסת היה נושא לוויכוחים חוזרים ונשנים. בעוד אולם התפילה הוא זירת קרב בין המבקשים לחדש לבין השמרנים, בין הדור המבוגר לדור הצעיר, בין הסרים למנהיגות הרשמית של הקהילה לבין הבזים לה, אולם הקידושים הסמוך לו הוא אולם אחר, אולי עולם אחר.

91 על המושג ראו ויקטור טרנר, התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה, עריכה מדעית: אנדרה לוי, תרגום: נעם רחמילביץ', תל אביב 2009.

92 ראו: שוהם, למה בר מצווה; Elizabeth H. Pleck, *Celebrating the Family: Ethnicity, Consumer Culture, and Family Rituals*, Cambridge 2000.

הקידוש כמחולל וכמשקף את "קהילת בית הכנסת"

זהו עולם של "שבת אחים גם יחד", של קהילה, ערבות הדדית, דיאלוג, בידור והנאה. מתברר אפוא שלא רק סדרי הטקס הליטורגי מגדירים את אופייה של קהילת בית הכנסת,⁹³ כי אם גם, ואולי בעיקר, אופי הפעילות החברתית המתקיימת (אם מתקיימת) במרחב שלו.

